

ÍRÓI ARCKÉPEK

DOSZTOJEVSZKIJ*

A hetvenöt éve halott nagy orosz író életműve egyszerre vonz és taszít. Művészete pokoli szenvedélyek sodrába rántja az olvasót. Hányszor következnek írásaiban az élet s az ember ismeretének csodálatos lapjai után az önkívület paroxizmusában fellobogó, az ész és a szív legembertelenebb indulatait fénybe borító látomások. Ellentétek izzó küzdelméből, pusztító és termékenyítő erők szüntelen áramlásából alakul ki műveinek sajátos atmoszférája. Lenyűgöz a tettek, szándékok legmélyebb rétegeit átvilágító, a való világ eleven színeit idéző író művészete... És megdermesztenek, elidegenítenek a fanatikus *próféta* erkölcsi nézetei, műveinek az élet valószínű összefüggéseit torz hallucinációkkal homályosító részei.

Hatalmas lázadás fűti az ember életét megmérgező setét erők ellen. Minden művéből árad a harmónia szomja, — a társadalom, a kultúra legsúlyosabb válságainak korában. A problémák örvényéből többnyire zsákutcába visznek Dosztojevszkij művei. Nem is a kor kérdéseire adott helyes feleletekben kell látnunk írói nagyságának forrását, hanem abban, hogy Dosztojevszkij *„embereket alkotott, kiknek sorsában, lelkiéletében, összeütközéseikben és kölcsönhatásaikban, az emberek és gondolatok egymást vonzásában és tasztításában a korszak nagy kérdései teljes mélységükben feltárulnak, hamarább, örvénylőbben, és átfogóbban, mint magában az átlagéletben“* (Lukács György).

1.

Dosztojevszkij páratlan gyorsasággal lesz ismert és népszerű író. Apja, a moszkvai szegények kórházának orvosa azt akarja, hogy mérnök legyen, így kerül a pétervári katonai mérnökkari akadémia-ra. De nem sokkal az akadémia elvégzése után leveti a tisztii egyenruhát, — író akar lenni. 1846-ban jelenik meg *Szeagény emberek* című első regénye, és Dosztojevszkijről mindjárt mint az orosz irodalom legnagyvobb reménységéről, Gogol méltó utódjáról beszélnek.

A negyvenes évek orosz irodalmának központi eszméje: hangot adni a nép szenvedéseinek, reményeinek az I. Miklós Oroszországaát betöltő kaszánya-despotizmus légkörében. Dosztojevszkij első regénye az öregedő csinovnyik és egy szép fiatal lány szomorú szerelméről, s főképp a regény epizódalakaiból kibon-

takozó társadalomkritika megragadja Belinszkijt és az olvasókat, érzik az író szeretetét, részvétét a megrontott életű kisemberek iránt. A gogoli ábrázolóművészet hagyományai élnek itt tovább demokratikusabb, szociálisabb hangszúllyal. Belinszkij azonban észreveszi az író igazi forradalmi szándékának hiányát is. Később lesz nyilvánvaló, hogy Dosztojevszkijnél az élet sötét erőivel szembefeszülő indulat a mártírok, az elbukottak csodálatában oldódik.

Akkor sem vezetik forradalmi szándékok Dosztojevszkijt, amikor résztvesz Petrasevszkij körének ülésein, ahol haladó gondolkodású, többnyire raznocsinyec ifjak francia utópista szocialisták írásait tanulmányozzák. A cári önkény mégis kegyetlenül lecsap rá, 1849-ben letartóztatják. Életének tragikus cezurája következik: sok társával együtt halálra ítélik és csak a vesztőhelyen közlik vele, hogy a halálbüntetést nyolc évi szibériai száműzetésre változtatta a cár. A nyolc esztendőből négyet az omszki feyházban, a katorga poklában tölt el, embertelen szenvedések közepette, négyet pedig Szemipalatyinszban közkatona-ként.

Kiszabadulása után katorga-élményeiről írott könyve, az *Emlékiratok a holtak házából* (1861) irányítja rá ismét a figyelmet. Döbbenetes erejű lélektani elemzések és az orosz népélettel kapcsolatos megfigyelések adják az *Emlékira-*

* Fjodor Mihajloviics Dosztojevszkij született 1821-ben, meghalt 1881-ben.

tok nagy értékét. Tolsztoj úgy nyilatkozott, hogy „a legjobb könyv, amelyet eddig Oroszországban írtak“. Néhány művében (*A nagybácsi álma*, *Sztyepancsikovo és lakosai*), a társadalmi szatíra ragyogó alkotásában még élnek a negyvenes évek realista hagyományai, de az *Emlékiratokban* már kialakul és későbbi műveiben elmélyül Dosztojevszkij sajátos világnézete, amelynek két tartópillére a pravoszláv erkölcs tanítása az önismeretre vezető s megtisztulást adó szenvedésről, továbbá visszatérés a legreakciósabb politikai formákhoz, — az orthodoxia, a cárizmus védelme.

2.

Nem egyszer megírták Dosztojevszkijről, hogy művészetének legmélyebb-ről fakadó forrása a szenvedés, amelyet az élet lényegének tekint. Erről vallanak Raszkolnyikov és Szonya vitái a *Bűn és bűnhődésben*, Miskin herceg filozofálatásai *A félkegyelműben*, vagy Aljosa Karamazov és Zozsima szerzetes beszédei a *Karamazov testvérekben*. A legtöbb életrajzíró Dosztojevszkij életének tragikus élményeiben keresi erkölcsi-politikai nézeteinek magyarázatát. Kora ifjúságától epileptikus rohamok gyötrik; apját, aki öregkorára eliszákosodik, kegyetlenkedései miatt agyonverik jobbágyai; a majdnem-kivégzés és a katonga borzalmaival sohasem heveri ki; első házassága boldogtalan; élete örök menekülés a hitelezők és a rokoni elősködés elől (négy évig [1867—1871] főképp ezért él és dolgozik külföldön). Nem véletlen azonban, hogy a XIX. század orosz irodalmában nemcsak Dosztojevszkijnél látjuk a reakciós-misztikus gondolatok elhatalmasodását. Az öregedő Gogolt, vagy Tolsztojt éppúgy elborítják az alázat, a passzivitás, az emberben és a kultúrában kételkedés eszméi. Bomló és bomlása során egyelőre megoldhatatlan ellentmondásokat, üszkösödő sebeket mutató társadalom tükröződik a XIX. század legnagyobb orosz íróinak műveiben: I. Miklós és I. Sándor Oroszországa, amely „legbensőbb magváig könnyekkel van átitatva“ — ahogyan Ivan Karamazov mondja. A forradalmi útjateremtésre még nincsenek meg a társadalmi feltételek. Dosztojevszkij szenvedés-evangéliumában és szlavofil nézeteiben a korabeli Oroszország, a korabeli Európa társadalmi-világnézeti földregéseiének sajátos visszhangja jelentkezik.

Dosztojevszkij legtöbb alakjában ezért forrnak az úttalanság, az útkeresés idegőrlő válságai. Marmeladov kérdezi a *Bűn és bűnhődésben*: „Tudja-e, mit jelent, ha nem tudjuk többé, merre tartunk?“ Ezek a tépelődések pálinkabűzös

kocsmákba, férgekkel teli börtöncellákba; és a szenvedés szibériai országútajaira; sodornak. Patológikus alakok, helyzetek: tömege borzasztja el a tapasztalatlan olvasót Dosztojevszkij olvasása közben, szorongató sejtelmek, lidércnyomásos álmok, — a szív és ész felhomályában készülő tragédiák. Mi ennek a patológikus világnak a funkciója Dosztojevszkij művészetében? Az író válasza szinte ars poetica-szerűen hat: „*Amit a legtöbben fantasztikusnak és exkluzívnak tartanak, előttem sokszor mint a valóság legmélyebb lényege jelenik meg*“. Ezzel az esztétikával függenek össze az emberábrázolás „dosztojevszkiji“ módszerei is. Gondoljunk például arra a jelenetre, mikor *A félkegyelműben* egy váratlanul összeverődött társaság azt játssza, hogy mindenki elmondja, mi volt élete leggyalázatosabb tette.

3.

A társadalmi forradalom Dosztojevszkij szerint nem lehet kiút a válságból. Ezért írja meg a liberális-forradalmi mozgalmak ellen *Megmételyezettek* című pamflet-regényét. Egyéni-erkölcsi úton keres egyetemes évenyű választ azokra a kérdésekre, amelyeket a régi rend széthullása és a kibontakozó kapitalizmus vet fel Oroszországban és szerte a világon, főképp az egyén és a társadalom konfliktusáról.

Ez a probléma a lényege hatalmas művészi erejű, az egész világirodalomban páratlan feszültségű regényének, a *Bűn és bűnhődésnek* (1866). A regény első fele az eredeti gondolkodású, tehetős, de nyomorban fulladozó diák vívódása; van-e joga meggyilkolni a társadalmon elősködő uzsorás vénasszonyt? Abban a pillanatban is, amikor baltával széthasítja az asszony fejét, nem a pénzre gondol az idegláz önkivületében, hanem arra, hogy van-e értelme, erkölcsi alapja tettének.

Egyszer megkísérelte Dosztojevszkij, hogy „pozitív hős“ alakjában mutassa be a megváltó szenvedés, az önfeláldozó heroizmus eszméjét. Legjobbnek ezt a regényét, *A félkegyelműt* tartotta (1868). A svájci gyógyintézetből Szentpétervár társasági életébe cseppent, „idióta“ Miskin herceg áll a regény középpontjában. Gyermeki naivitásával, eszelős aszketizmusával ő próbálja eligazítani a regény szereplőit az élet, az emberi magatartás nagy kérdéseiben, egy szörnyű szerelmi tragédia fordulatai során. Talán legjellemzőbb és jelképesnek érezhető a regény befejezése: Miskin herceg gyógyíthatatlan elmebetegként visszakerül a svájci intézetbe. Erkölcsi passzivitása, krisztusi alázata csődöt mond a valóság közegeiben.

Dosztojevszkij legnagyobb írói vállalkozását, utolsó regényét, a *Karamazov testvéreket* (1880) is voltaképpen ez a probléma tette befejezetlenné. (Az író nemcsak az elkészült művet akarta megírni, hanem az ifjú Aljosa Karamazov sorsában „a szenvedésben és szeretetben újjászülető” emberiség jövőjét is.) A regénynek — mondhatni — több rétege van. A cselekmény váza: a cinikus, kéjenc, öreg Karamazov és fiai, a zabolátlan indulatú Dmitrij, a nyugtalan lelkű, szabadgondolkodó Ivan, a naiv jószágú Aljosa s az alattomos, szolgálékú Szmergyakov életét felkavarja egy kisvárosi nő, Grusenyka, „A hússá vált örület”. Szmergyakov meggyilkolja apját, de Dmitrijt vádolják, őt küldik helyette Szibériába. E család képében, mint az ügyész mondja az esküdszéki tárgyaláson, „korunk művelt társadalmának bizonyos közös alapvonásai” rajzolódnak ki. A *Karamazov testvérek*ben valóban a modern emberiség alapvető típusai élnek, szívükben a jó és a rossz, a nemes és a gonosz erők harcával. A regény mélyebb, igazi tárgyát a XIX. század emberének útkeresésében, szellemi eltévelyedéseinek odisszeiájában kell látnunk.

Kétségtelen, hogy Dosztojevszkij regénye az emberi szellem egyik legnagyobb, de tényleg, gyilkos ingoványra futó kísérlete, hogy megmutassa az ember helyét a világban, a társadalomban, felfejtse az emberi lélek szövetét. Apokaliptikus látomásai a döntő válság korszakába jutott osztálytársadalom, a bomló társadalmi és kulturális formák bonyolult konfliktusait tükrözik. De az irracionálizmus és individualizmus örjönésével csak a gyáva meghátrálás evangéliumát tudja szembeállítani Dosztojevszkij: Zozsima és Aljosa alakja nem előre, hanem hátrafelé mutat.

4.

Dosztojevszkij elsősorban problémákat látó érzékenységgel, lélektani mélységgel hatott és hat az irodalomra és az olvasókra. Továbbélnék misztikus-reakciós világnézetének, nagyarányú publicisztikai munkásságának egyes elemei is az Októberi Forradalom előtti orosz irodalomban és a nyugat-európai irodalmakban, de főképp „az orosz Shakespeare”, a művész és a pszichológus hatása jelentős, bár általában nem egészséges irányú. Hatása a mai reakciós nyugati regényíráshoz összefonódik Nietzsche, Freud, Jung hatásával, a szubjektív idealizmus és a mélylélektan látásmódjának érvényesülésével.

Dosztojevszkij olvasók közötti tartós népszerűségét írásművészetének, témavilágának sajátos, vonzó elemei biztosítják.

Legtöbb művében megtaláljuk a detektívregény torokszorító feszültségét, a szerelmi téma érzelmi forrását és lágy érzelmességet hullámzóató vonzóerejét és az izgató filozófiai problémák tömegét. Kifejezési eszközei szinte mindig a párbeszéd és a belső monológ; drámai szerkesztésmódja kerüli a leírásokat. Sok új téma és új típus megszólaltatása is hozzájárult Dosztojevszkij népszerűségéhez. Balzac és Dickens után a nagyváros irodalmi ábrázolásának további elmélyedése pl. a *Bűn és bűnhődés* vagy *A félkegyelmű*. Dosztojevszkij Szentpétervárból főképp a külvárosi bérhodályok nyomoréklelkű kispolgárait, az északi nagyváros sajátos hangulatait írja meg; a nedvesszürke alkonyatokat, amikor szennyesen örvénylik a Néva vize és „minden járókelőnek halványzöld és beteg az arca”. A tájakról nem képet ad (keveset tudunk meg pl. az események színhelyéről), hanem hangulatot; hőseinek külső vonásait elhanyagolja, hogy tudatuk mélyébe világítsanak művésztének sugarai. Határozottan megrajzolt körvonalak helyett a fény és homály rembrandti technikája jellemzi.

Halálának hetvenötödik évfordulóján, amikor a Béke Világban határozata alapján az egész világon megemlékeznek a nagy orosz íróról, már élesen lehet látni műveiben a nagy értékeket és az elavult vagy veszélyes világnézeti-politikai nézeteket. Nyilvánvaló, hogy Tolsztoj vagy Turgenyev („a földbirtokos irodalom” képviselői, ahogy Dosztojevszkij nevezte őket kissé gúnyosan) előbbrejutottak az orosz uralkodó osztályok dekadenciájának és a parasztság helyzetének ábrázolásában. A városi kispolgár osztályhelyzetéből kiinduló Dosztojevszkij azonban páratlan az egész világirodalomban a XIX. század világnézeti problémáinak általánosítása, a kor nagy kérdéseinek elvi felvetése terén. Jelentős tény ez akkor is, ha Bazarovval (Turgenyev: Apák és fiúk), a születő új világ korai úttörőjével szemben Dosztojevszkijnél csak az erkölcsi kételyek súlya alatt összeomló Raszkolnyikov áll. Dosztojevszkij „nagy kérdező” volt, bár válaszai legtöbbször elfogadhatatlanok. Életművének jelentőségét e szerint kell mérnünk; s így is a világirodalom legnagyobbjai között van a helye. Ezt igazolja — nem sokkal az Októberi Forradalom után — Lenin egyik rendelete is, amelyben Tolsztoj után mindjárt Dosztojevszkij nevét említi azok között, akik a múlt nagy írói közül szobrot, megbecsülést érdemelnek.

Pók Lajos

Dosztojevszkij: / *Fehér éjszakák*. (Regény.) Bp. 1947. Új Idők. 168 old. A világirodalom dekameronja.